

Ғылыми мақала

FTAMP 02.11.91

<https://doi.org/10.55956/BSMG4141>

М.Ж. Спанов

*философия ғылымдарының кандидаты, доцент
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, Қазақстан*

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ БИЛЕР СОТЫНЫҢ ТАРИХИ ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

***Аңдатпа.** Бұл мақала қазақ даласындағы билер сотының тарихи және философиялық негіздерін қарастырады. Билер соты – қазақ халқының құқықтық мәдениетінде ерекше орын алған институт, оның қызметі тек құқықтық шешімдер қабылдаумен шектелмей, әлеуметтік және рухани құндылықтарды қорғауға да бағытталған. Билер сотының әділдік, адамгершілік, даналық және ұжымдық жауапкершілік қағидаттары талданып, қазақ хандығы кезеңіндегі билердің рөлі мен беделі ашып көрсетілген. Сондай-ақ билердің қазақ қоғамының ішкі және сыртқы саясатына ықпалы, олардың жоғары моральдық ұстанымдары мен әділдігі атап өтілген. Авторлар билер сотының қазақ халқының дәстүрлі философиясынан, әсіресе даналық пен үйлесімділік ұғымдарынан нәр алғанын және осы сот жүйесінің халықтың бірлігін сақтауға қалай ықпал еткенін айқындайды. Мақалада билер сотының рухани мазмұнының қазіргі ұлттық құқықтық жүйе мен мәдени құндылықтарға қалай әсер еткені талданған.*

***Тірек сөздер:** Билер соты, Әділеттілік, Философиялық негіздер, Даналық, Қазақ хандығы, Дәстүрлі құқық жүйесі, Адамгершілік қағидаттары, Ұлттық мұра.*

Кіріспе. Қазақ халқының құқықтық мәдениетінде билер соты ерекше орын алады. Ежелгі дәуірлерден бастап қазақ қоғамында әділдік, адамгершілік және даналыққа негізделген дәстүрлі сот жүйесі қалыптасты. Бұл жүйенің басты ерекшелігі – сот төрелігінің әділ әрі ашық түрде жүзеге асуы. Билер тек құқықтық мәселелерді шешуші тұлғалар емес, сонымен бірге қоғамның рухани жетекшілері және моральдық құндылықтардың сақтаушылары болды. Олар даулы істерде тек заң ережелеріне сүйеніп қана қоймай, шешім қабылдауда қоғамның этикалық және философиялық негіздеріне назар аударған.

Қазақ хандығының құрылуы және оның саяси-әлеуметтік институттарының дамуы билер сотының маңызын арттырды. XVII-XVIII ғасырларда билер хандық билікке ықпал етіп, кейде одан да жоғары беделге ие болған. Билердің қара қылды қақ жарған әділдік қағидаттары қазақ халқының ұлттық болмысына, мәдениетіне және бірлігіне зор ықпал етті.

Қазақ даласындағы билер соты – халқымыздың құқықтық мәдениеті мен рухани құндылықтарының ажырамас бөлігі, әділеттілік пен даналықтың символы. Билер сотының тарихи және философиялық негіздерін зерттеу бүгінгі

күні ерекше маңызды, себебі ол қазақ қоғамының дәстүрлі құқықтық жүйесін, моральдық және әлеуметтік құндылықтарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қазіргі заманда құқықтық жүйені жетілдіру, әділеттілікті сақтау, адамгершілік пен парасаттылықты нығайту қоғам үшін өзекті мәселелерге айналған. Билер соты осы құндылықтарды нақты іс жүзінде қолданудың үлгісі болып табылады. Билердің шешім қабылдау үдерісі, олардың әділеттілік пен моральдық қағидаттарға сүйенуі, халықтың бірлігі мен тұтастығын сақтау мақсатында жұмыс істеуі – бүгінгі қоғамның құндылықтарына да сәйкес келетін тәжірибе.

Сонымен қатар, билер сотының философиялық аспектілерін зерттеу қазақ халқының дүниетанымының, адамгершілік ұстанымдарының және қоғамдық қатынастарға деген көзқарасының ерекшеліктерін ашуға көмектеседі. Бұл қазақ мәдениеті мен дәстүрін түсінуге, сондай-ақ осы мұраны қазіргі құқықтық және философиялық тұрғыда бағалауға негіз болады.

Осылайша, қазақ даласындағы билер сотының тарихи және философиялық негіздерін зерттеу – ұлттық құқықтық жүйенің даму жолдарын, әлеуметтік-мәдени бірегейлікті, халық даналығын сақтаудың, жетілдірудің және оны болашаққа жеткізудің өзекті тәсілі ретінде үлкен маңызға ие.

Зерттеу шарттары мен әдістері.

Қазақ даласындағы билер соты туралы зерттеулер қазақ халқының құқықтық және философиялық мұрасын түсінуге маңызды үлес қосады. Бұл тақырыптың зерттелуі бірнеше кезеңнен өтті және әр кезеңде түрлі ғалымдар билер сотының мәнін тереңірек ашуға тырысты. Ең алғашқы зерттеулерді XIX ғасырда орыс зерттеушілері мен саяхатшылары

бастаған болса, XX ғасырда қазақ ғалымдары, әсіресе Шоқан Уәлиханов, Әлихан Бөкейхан, Салық Зиманов және басқа да ғалымдар қазақ билерінің рөлі мен сот жүйесінің ерекшеліктерін жан-жақты зерттеді.

Шоқан Уәлихановтың зерттеулерінде билер институтының қалыптасуы мен оның құқықтық және әлеуметтік рөлі сипатталған [1].

Әлихан Бөкейхан қазақ қоғамындағы билердің рөлі мен сот жүйесінің ерекшеліктеріне талдау жасайды. [2]

С.З. Зиманов *Қазақтың билер соты – дала демократиясының үлгісі* атты еңбегінде қазақтың билер сотының демократиялық негіздерін, әділдік пен адамгершілік қағидаттарын ашып көрсетеді. [3]

Бүгінгі таңда билер сотының құқықтық, әлеуметтік және философиялық аспектілері жан-жақты зерттелуде. Билердің құқықтық рөлі мен сот үдерісінің ерекшеліктерін талдау қазіргі құқықтық жүйе мен ұлттық құндылықтарды түсінуге ықпал етеді. Сонымен қатар, билердің қазақ қоғамындағы рухани және моральдық жетекшілік рөлін анықтауға бағытталған философиялық зерттеулер де қарқынды дамуда.

Дегенмен, билер соты тақырыбының зерттелу деңгейінде әлі де толықтыруды қажет ететін тұстар бар. Атап айтқанда, билердің шешендік өнері мен даналық ұстанымдары, олардың заманауи құқықтық және мәдени құндылықтарға ықпалы әлі де кеңейтілген зерттеулерді қажет етеді. Билер сотының зерттелуі ұлттық құқықтық жүйенің тамырларын тереңірек түсінуге және қазақ қоғамының бірегей құқықтық тәжірибесін қазіргі заманға сәйкестендіруге мүмкіндік береді.

Билер сотын зерттеуде қолданылатын тиімді әдістер оның

рухани, тарихи және әлеуметтік қырларын тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Зерттеудің маңызды тәсілдерінің бірі – философиялық талдау әдісі. Бұл әдіс билер сотының рухани және моральдық аспектілерін зерделеуге бағытталған. Билердің шешімдеріндегі әділеттілік, даналық және моральдық жауапкершілік сияқты этикалық қағидаттарды талдау арқылы олардың адамгершілік негіздері мен қоғамдағы әлеуметтік үйлесімділікті қамтамасыз етудегі ролін анықтауға болады.

Этнографиялық әдіс те билер сотының мәдени және әлеуметтік маңызын ашуға тиімді құрал болып табылады. Бұл тәсіл арқылы қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары тұрғысынан билердің қызметін қарастыруға, олардың этникалық сәйкестікті сақтаудағы және қоғамдық өмірдегі орнын түсінуге болады. Билер сотының ұлттық бірегейлікті сақтау мен нығайтудағы ролі осы әдіс арқылы ерекше айқындалады.

Сонымен қатар, контент талдау әдісі тарихи дереккөздерді жүйелі түрде зерттеуді көздейді. Қазақ билерінің шешімдері, өсиеттері, сөздері және олар туралы жазбаларды талдау билер сотының құқықтық, әлеуметтік және мәдени ролін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс арқылы билер сотының құқықтық қағидаттарын ашып, оның тарихи контекстегі маңызын анықтауға болады.

Зерттеудің тағы бір маңызды тәсілі – социологиялық әдістер. Социологиялық сауалнамалар мен сұхбаттар қазіргі қазақ қоғамында билер сотының беделі мен танымалдылығын зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге, бұл әдіс билер сотының қазіргі құқықтық жүйе мен ұлттық санадағы ролін анықтап, оның тарихи тәжірибесінің заманауи

құқықтық институттармен байланысын зерделеуге көмектеседі.

Осы әдістердің барлығын кешенді түрде қолдану билер сотының рухани, тарихи және әлеуметтік қырларын жан-жақты зерттеуге, оның қазақ халқының мәдениеті мен құқықтық жүйесіне қосқан үлесін толыққанды ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Қазақ даласында ежелден бері сот билігі дәстүрлі қоғамның әртүрлі қызметтерін, соның ішінде құқықтық қызметтерді де атқарған. Билер – рудың ақсақалдары ретінде құқықтық мәселелерді шешуге, төрелік айтуға жауапты болған. Шыңғыс әулетінің беделі қаншалықты жоғары болса да, дала тұрғыны қарапайым халық өкілдері де би бола алатын. Ерте замандардан бері билер сот төрелігін жүзеге асырып, маңызды құқықтық шешімдер қабылдады. Билердің айтқандары мен шығарған үкімдері ескеріліп, халық жиналысында әлеуметтік маңызы бар шешімдер талқыланып, билердің «сараптауынан» өткен соң, заңды күшке ие болып, баршаға міндетті деп саналды.

Қазақ халқының құқықтық мәдениетінің дамуы, әсіресе, хандық дәуірде, соның ішінде Қазақ хандығы кезеңінде ерекше қарқын алды. XVII-XVIII ғасырларда билер сотының беделі артып, оның ролін хандар да мойындады; көптеген билер ханның сенімді кеңесшілеріне айналып, заң шығару ісіне де атсалысты. Қазақ билерінің соты сатылмау, әділдік, адамгершілікке бейімділік, сот шешімдерінің қолжетімділігі мен ашықтығы сияқты қағидаларға сүйеніп, орнықты жүйе құрды. Билер шешім қабылдау барысында шешендік өнерді де шеберлікпен қолданып, шешімдерін дәлелдеу және негіздеу құралы ретінде пайдаланды.

Қазақстанның ұлттық құқықтық жүйесінің қалыптасуы елдің мемлекеттілік тарихына тән айрықша тарихи процестермен тығыз байланысты болды. Қазақ хандығының дербес мемлекет ретінде құрылуы дәстүрлі әдет-ғұрып заңдарының дамуына серпін беріп, соның негізінде беделді билер – халықтың «төрешілері» сот төрелігін жүзеге асырды. Билердің қазақ қоғамының ішкі және сыртқы саясатына үлкен ықпал еткені белгілі, тіпті кей жағдайларда олардың билігі ханның билігінен де жоғары болды.

Қазақ билерінің сот жүйесінің ерекше қасиеттерінің бірі оның айқын руханилығында жатыр: билер дауларды шешуде рухани қағидаттарға үлкен мән берген. Би, ең алдымен, қазақ қоғамында қалыптасқан адамгершілік құндылықтарын ұстануға тырысқан. Осы арқылы би соты халқымызға аса құнды рухани мұра қалдырып, моральдық тұрғыдан жоғары сот ретінде өзінің маңыздылығын ешқашан жоғалтпады.

«Осылайша, биліктің барлық деңгейінде шешуші күш билер мен старшиналар кеңестері мен съездер түріндегі биліктің өкілді органдары арқылы мемлекеттік басқаруда үстем тап рөлін атқарған би-бабалар болды. Билер өзінің көшпелі қауымын құраған көптеген туыстарына сүйене отырып, мемлекеттің сыртқы ғана емес, ішкі саяси өмірінің барлық мәселелерін шешуге атсалысты, бұл хан сайлауында да көрініс тапты. Бұл кейбір зерттеушілердің пікіріне қайшы бос формальдылық емес, ханның іс-әрекетін бақылау мүмкіндігі болды. Ханның ықпалы мен билігі олардың қазақ қоғамындағы беделінен айтарлықтай төмен болды. Билер тобының әрекеттерін (әскер, мәжбүрлеу аппараты, жазалау санкциялары, т.б.) бақылауға қажетті ресурстары болмағандықтан, хан өз саясатында соңғысының қалауы мен

еркіне сүйенді» -деп тұжырымдайды Ж. С. Мажитова [4.21 б.].

«Қазақ сахарасындағы сол кезеңдерді «алтын ғасыр» деп атап жүр. Ол дұрысында да солай. Өйткені қоғамдық қатынастар адамдар арасындағы әділеттілікке негізделген болатын. Олар өздерінің іс-әрекеттерімен шынайы жоғары адамгершіліктік пен тазалықты орнықтырды»[5.178 б.]. Билер қарапайым көшпелілер үшін әділдік пен даналықтың кепілі болды, ал олардың сот тәжірибесі көшпелі қауымның тұтастығын сақтауға ықпал етті

Ш.Уалиханов «биді ресми түрде ешкім сайламайды да, ресми түрде ешкім бекітпейді де. Европадағы ақындар, ғалымдар, адвокаттар сияқты билердің маңызы жеке беделге негізделген»- деп көрсетеді [6.61 б.]. Би тағайындалмады және таңдалмады, сот дауын шешу кезінде іс жүзінде қарапайым құқық нормаларын, шешендік өнерді, мінсіз жеке қасиеттерді көрсете отырып, халық мойындағаннан кейін ғана би бола алды. Дауларды қарау кезінде би болу, шешендігін көрсете білу, әділ шешім қабылдау адамға қоғамда лайықты құрмет пен даңқ беретін ең асыл әрекеттер болып саналды. Н.А.Козлов 1822 жылы жарық көрген «Обычное право киргизов» деген мақаласында былай деп жазады: «...Халық санасында би атағы мінсіз адалдығымен, табиғи ақыл-ойымен ерекшеленген, халықтың байырғы әдет-ғұрпындағы терең білімді игерген санаулы адамдарға жатады.. Билер – халықтың тірі шежіресі, оның қорғаушысы немесе заңгері» [7.18 б.].

Ал, академик С.Зиманов «Билер төрелік қылған қазақ әділ соты ортағасырлық көшпелі қазақ қоғамының мұратындағы ең киелі де, қастерлі қасиеттерін дарыта білген. Бұл сотқа хандардың бұйрығы мен сыртқы

күштердің еш қатысы жоқ, тіпті көшпелі қоғам тірегінің қосымшасы да емес. Ол осы қоғамнан тамыр алып, тұрмысы мен даму ерекшеліктерін айқындайды» деп тұжырымдады [8.25 б.]. Сонымен қатар, «Толыққанды би атану үшін жеке қасеттері мен Дала заңының ережелерін білгеннен басқа жетілгендік белгісі деп аталатын екі жоғарғы сыннан өту қажет болды. Біріншіден, ол атақты билер мен ойшылдардың философиялық сұрақтарына жауап беріп, өзінің ақыл-парасатымен таным логикасының жеткілікті дәрежеде дамығандығын дәлелдеуі қажет болды. Екіншіден, абыз ақсақалдардың батасын алу керек» - деп С.Зиманов би-бабаларымыздың даналық биігін игеру үшін дәстүрлі қазақ философиясынан нәр алғандарын баса көрсетеді [8.208 б.].

Қазақ даласындағы би сотының қағидаттарын тереңірек түсіну үшін көшпелі халықтың мәдениетіне сүйеніп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан салт-дәстүрлерге, діни наным-сенімдерге, әдет-ғұрыптарға негізделген қазақ философиясының ерекшеліктері мен қалыптасқан дәстүрлеріне шолу жасау қажет. Дәстүрлі қазақ философиясы – қазақ халқының мәдениеті мен дүниетанымының ғасырлар бойы қалыптасып, үздіксіз дамуының жемісі. Философияның ғылыммен де байланысты екенін атап көрсете отыра Т.Рысқалиев «...философияның халық туындысы екенін де, адамдардың сана-сезімімен, көңіл-күйімен, әдет-ғұрпымен, салт-жораларымен, дінімен байланысты болып келетінін естен шығармауымыз керек»-деп ескертеді [9.368 б.].

Қазақ философиясының ежелгі және бай тарихы бар, ол қазақ халқының мәдени дәстүрлерінің байлығын көрсетеді. Билер соты ұстанымдарының өзегі болып табылған қазақ

философиясының кейбір дәстүрлерін атап өтелік.

Философия «даналыққа деген сүйіспеншілік» екені белгілі. «Даналық ұғымы философия ұғымынан кең және даналық философиядан бұрын дүниеге келген. Даналық мифте де, дінде де, әдебиетте де, күнделікті өмірдегі адамдардың қарым-қатынасында да, әрекетінде де кездеседі. Бірақ даналықты ашқан, түсінген, бағалай білген философия болды», - дейді Т. Рысқалиев [9.8 б.]. Бірақ соңғы екі-үш ғасырда батыс философиясының даналықпен ең аз айналысқаны белгілі. Ал, Қазақ философиясы өзінің тумасынан даналыққа бейімділігімен, оны қарастыруымен айқындалды және осы ұстанымына ұзақ тарихи даму барысында бекім болды.

Ия, сонымен философия ежелден «даналыққа деген сүйіспеншілік» деп танылып, оның негізгі мақсаты – шындықты тану мен өмірдің мәнін іздеу болды. Даналық, өз кезегінде, адамның жеке тәжірибесінен, өмірлік құндылықтарынан және оның қоршаған ортаны түсінуінен бастау алады. Ол тек білімге негізделген емес, сонымен қатар өмірдің терең сырларын түсіну қабілеті мен оны ұғыну арқылы әрекет етуге деген ұмтылысты да қамтиды.

Даналық – бұл адамның өз мүддесін ғана емес, басқалардың мүддесін де ескере отырып, өмірдің жоғарғы құндылықтарына негізделген шешімдер қабылдау қабілеті. Даналық әрқашан моральдық және рухани өлшемдермен өлшенеді. Шынайы даналық адамды жеке эгоизмнен алыстатып, оны қоғам мен қоршаған ортаға қызмет етуге, өзінен жоғары мақсаттарға ұмтылуға бағыттайды.

Философияның даналыққа ұмтылысы оның қоғамға әсер етуінен, адамгершілік пен әділеттілікті насихаттауынан байқалады. Даналық

адамды өз өмірінің мәнін түсінуге, әлемді тұтастай қабылдауға, өзінің іс-әрекеттеріне жауапкершілікпен қарауға жетелейді.

Даналық тек ойлаудың абстрактілігіне ғана емес, оны өмірде жүзеге асыра білуде жатыр. Даналыққа ие адам басқаларға өзі қаламайтын нәрсені жасамайды, сондай-ақ өз бойындағы ең жақсы қасиеттерін адамдардың ортақ игілігі үшін пайдаланады. Даналықпен әрекет ету адамның басқа адамдарға құрмет көрсетуіне, олардың мүдделері мен қажеттіліктерін ескеріп, жалпыға пайдалы шешімдер қабылдауына ықпал етеді.

Қазақ халқының дәстүрлі философиясында даналық маңызды орынға ие болып, өмірдің барлық қырларына, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа және қоғамның тұтастығын сақтауға негізделді.

Қазақ билері міне осындай данылыққа құштарлығымен анықталады. Билер соты ұстанымдарының басты идеялық өзегі болып, қазақ философиясының «даналық» дәстүрі болғандығы анық. Осы тұрғыда мысал ретінде Рысқалиевтің келесі тұжырымына жүгінейік: «Даналық ретінде философияның қызметі – дүниенің, - өмірдің, дүниеде болып жатқан процестердің мән-жайын түсіну, түсіндіру, адамды адамдармен, крошаған ортамен – табиғатпен, қоғаммен –өзімен үйлесімді өмір сүруге үйрету» [9.23 б.].

Билер соты – қазақ даласында жанжалдарды шешудің дәстүрлі, кең таралған әмбебап әрі ерекше әдісі болды. Бұл құқықтық рәсім қоғамның өмір салты мен этникалық ерекшеліктеріне сай келіп, әлеуметтік сәйкестікті сақтауға тиімді әрі мазмұны бойынша демократиялық сипатқа ие еді.

Билер соты қақтығыстарды реттеуге, тараптарды татуластырып, келісімге

келтіруге бағытталды. Мұнда адамдардың ортақ өмірінің құндылығы басымдыққа ие болды. Осы жүйенің тағы бір ерекшелігі – өмірдің тұтастығын және құқықтың барлық өмір салаларымен байланысын сезіну. Құқықтық институттар мен процестер жалпы үйлесімділіктің ажырамас бөлігі ретінде танылып, құқық тек кінәні анықтау немесе үкім шығару құралы емес, адамдарды біріктіру, татуластыру және бейбіт өмір сүруді қамтамасыз ететін механизм ретінде қызмет етті.

Орта ғасырларда көшпелі қазақ қоғамында жанжалдардың күрделілігі мен тараптар арасындағы қарым-қатынастың шиеленісуіне қарамастан, билер сотының негізгі мақсаты – бітімге келтіру, татуластыру және келісімге шақыру болды. Бұл жөнінде «Даудың түбі – біту» деген нұсқау болған» - деп тұжырымдайды С.Зиманов [8.259 б.].

Адамның адамдармен және қоғаммен үйлесімді өмір сүру идеясы, яғни жалпы «үйлесімділік» концепциясы қазақ қоғамының бірлігін және тұтастығын қамтамасыз етуге бағытталғаны айқын. Билер қабылдаған шешімдер үш жүздің ынтымақтастығын нығайтып, олардың арасындағы даудамай мен келіспеушіліктерді бейбіт жолмен шешудің тиімді үлгісін көрсетті.

Қазақ философиясының тағы бір маңызды қыры – әр адамның қайталанбас даралығын, бостандыққа, теңдікке және әділеттілікке деген құқықтарын құрметтеу ұстанымы. Қазақ халқы әрбір адамды қадірлеп, әркімнің құқықтары мен мүмкіндіктері жағынан тең болуы тиіс деп санайды. Жеке тұлғаға құрмет көрсету – оның бостандығын бағалау. Қазақ философиясы әр адамның өз ойын еркін білдіруге құқығы бар деп есептейді, алайда бұл еркіндік қоғам мен табиғат алдындағы жауапкершілікпен үйлесім табуы қажет. Бұл қағидат бүгінгі

қоғамның дамуы мен адам құқықтарын қорғау саласында өзекті болып отыр.

Қазақтардың этикалық ой-пікірінде «не жақсы, не жаман» тақырыбы ежелден пікірталас тудырып келген, және әр ойшыл өз көзқарасын, мәселені түсіну тұрғысынан еркін қорғауға құқылы болған. Алайда, мұндай пікір қайшылығында нақты қайшылық жоқ, себебі бір тарап өз пікірін айтуға құқығы болса, екінші тарап оны сынауға құқылы. Мұнда тараптар өз пікірлерін білдіру барысында бір-бірін құрметтеуге және қарсыласын кемсітпеуге негізделген толерантты көзқарас айрықша маңызды болды.

Билердің іс-әрекетінде де назар аударатын жайт – ең күрделі және шиеленісті жағдайларда екі жақтың да дәлелдерін тыңдап, ресми құқықтық нормаларға емес, әділеттілік пен парасаттылыққа негізделген шешімдер қабылдауы. Олар өздерінің жауапты әрі дана шешімдері арқылы адамдардың адамдық қадір-қасиетін сақтауға және қиын жағдайларда да адамгершілік қағидаттарын ұстануға көмектесіп отырған.

Ия, билер ұстанымдарының негізгі идеялары - әділеттілік пен адалдық. Билерге тән адами қасиеттер жайлы академик С.Зиманов былай деп түйіндейді: «Биді байлық та, барлық та қызықтыра алмаған. Би таразы басын тең ұстап, қара қылды қақ жарушы... Билік шешімге екі жақ та разы болуы керек. Жеңілген де, жеңген де әділеттілікті мойындауы тиіс. Әйтпесе ол әділ билікке жатпайды. Билік шешім тек бір жақты болса онда іс әділетсіз шешілді деп саналып, бидің беделі көпшілік алдында күрт кемиді» [10.4-5 б.б.]. Билер сотының тағы бір ерекшелігі – олардың әрекет барысында және шешуші сәттерде адамгершілік, ізгілік, әділеттілік қағидаттарын нақты іс жүзінде жүзеге асыруы.

Халық есінде билер соты қазақ халқының философиялық дәстүрлерінен қуат алып, әділдіктің символы ретінде сақталды, әрі мәдени құндылық пен үлгіге айналды. Ол көшпелі қазақ қоғамының барлық даму кезеңдерінде тек тарихи аңызға ғана айналып қоймай, халықтың күнделікті өмірінің ажырамас бөлігі болды. Ғасырлар бойы сот жүйесі қандай қоғамда болмасын, оның маңызды бөлігі және әділеттілік пен демократияны сақтаудың басты тетігі болды әрі солай бола бермек. Көшпелі қазақ қоғамының негізіне айналған билер соты тарих қойнауында қалғанымен, оның беделі әлі күнге дейін ұмытылмады. Бұл өткенге құрмет қана емес, әділдікке негізделген билер сотының мәнін мойындау.

Қорытынды. Қазақ даласындағы билер соты – әділдікке, адамгершілікке және даналыққа негізделген ерекше құқықтық институт болды. Билер тек сот төрелігін жүзеге асырушы емес, сонымен қатар қоғамның рухани ұстаздары, адамгершілік құндылықтардың сақтаушылары ретінде танылды. Олардың қызметі қазақ қоғамының құқықтық мәдениетінің ғана емес, сонымен бірге рухани дүниетанымының маңызды құрамдас бөлігіне айналды.

Билердің шешім қабылдау кезінде жоғары моральдық қағидаттарды ұстануы, әділеттілікке ұмтылуы және өз қоғамына қызмет етуі олардың беделін арттырды, бұл билер сотын қазақ қоғамында әділеттілік пен бірліктің символы етті. Қазақ хандығы дәуірінде билер соты өзінің ең жоғарғы деңгейіне жетіп, қоғамның бірлігі мен татулығын сақтауда маңызды рөл атқарды.

Билер сотының тарихы – қазақ халқының даналыққа, үйлесімділікке және әділеттілікке деген терең ұмтылысын көрсететін маңызды мұра. Ол бүгінгі күнге дейін қазақ құқықтық мәдениетінің негізінде жатыр және

ұлттық сананың рухани тіректерінің бірі ретінде өзекті болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Уәлиханов, Ш. Қазақтардағы сот билігі туралы [Мәтін] / Ш.Уәлиханов. - Алматы: Ғылым, 1985 - 264 б.
2. Бөкейхан, Ә. Қазақ даласындағы құқықтық және саяси жүйе мәселелері [Мәтін] / Ә.Бөкейхан. Алматы: Санат, 1997. - 126 б.
3. Зиманов, С.З. Қазақтың билер соты – дала демократиясының үлгісі [Мәтін] / С.З.Зиманов. - Алматы: Қазақ университеті, 1994 - 64 б.
4. Мажитова, Ж.С. Совет биев и народное собрание в казахском обществе XVIII–XIX веков в оценках современников [Текст] / Ж.С. Мажитова // Вестник Челябинского государственного университета. 2014. № 12 (341) История. Вып. 60. 14–21 б.б.
5. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін) [Мәтін] - Алматы: ФСДИ ҚР БҒМ, 2014. - 400 б.
6. Уалиханов, Ш. Сот реформасы жайында жазба [Мәтін] / Ш.Уәлиханов. – Алматы: Жеті жарғы, 2003. - 116 б.
7. Зиманов, С.З. Материалы по обычному праву казахов [Текст] / С.З. Зиманова. – Алма-Ата, 1948. – 220 б.
8. Зиманов, С.З. Казахский суд биев - общекультурологическая ценность [Текст] / С.З.Зиманов. – Алматы: Арыс, 2009. – 408 б.
9. Рысқалиев, Т.Х. Философия тарихы [Мәтін] / Т.Х. Рысқалиев. - Алматы: Экономика, 2015. - 508 б.
10. Зиманов, С.З. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері [Мәтін] / С.З.Зиманов, Н.Өсеров. – Алматы: Жеті жарғы. 1998.- 126 б.

М.Ж. Спанов - Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ СУДА БИЕВ НА КАЗАХСКОЙ ЗЕМЛЕ

Аннотация. Данная статья рассматривает исторические и философские основы суда биев на казахской земле. Суд биев занимал особое место в правовой культуре казахского народа, его деятельность не ограничивалась только вынесением правовых решений, но и была направлена на защиту социальных и духовных ценностей. Рассматриваются принципы справедливости, человечности, мудрости и коллективной ответственности, раскрывается роль и авторитет биев в период Казахского ханства. Также отмечается влияние биев на внутреннюю и внешнюю политику казахского общества, их высокие моральные принципы и справедливость. Авторы подчеркивают, что суд биев черпал вдохновение из традиционной философии казахского народа, особенно из понятий мудрости и гармонии, и анализируют, как эта судебная система способствовала сохранению единства народа. В статье также исследуется, как духовное содержание суда биев влияет на современную национальную правовую систему и культурные ценности.

Ключевые слова: Суд биев, Справедливость, Философские основы, Мудрость, Казахское ханство, Традиционная правовая система, Принципы человечности, Национальное наследие.

M.Zh. Spanov - *M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan*

HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THE BIYS' COURT IN THE KAZAKH STEPPE

Abstract. This article examines the historical and philosophical foundations of the Biys' Court in the Kazakh steppe. The Biys' Court occupied a unique place in the legal culture of the Kazakh people. Its activities were not limited to making legal decisions but were also aimed at protecting social and spiritual values. The principles of justice, humanity, wisdom, and collective responsibility are analyzed, highlighting the role and authority of biys during the Kazakh Khanate. The influence of biys on the internal and external policies of Kazakh society, their high moral standards, and impartiality are emphasized. The authors underscore that the Biys' Court drew inspiration from the traditional philosophy of the Kazakh people, particularly from the concepts of wisdom and harmony, and analyze how this judicial system contributed to maintaining the unity of the people. The article also explores how the spiritual essence of the Biys' Court influences the modern national legal system and cultural values.

Keywords: Biys' Court, Justice, Philosophical Foundations, Wisdom, Kazakh Khanate, Traditional Legal System, Principles of Humanity, National Heritage.

Reference

1. Valikhanov, Sh. Қазақтардағы сот билігі туралы [On the judicial power in the Kazakhs] [text] / Sh.Valikhanov. - Almaty: Gylym, 1985-264 p.
2. Bokeikhan, A. Қазақ даласындағы құқықтық және саяси зһыже мәселелері [Problems of the legal and political system in the Kazakh steppe] [text] / A. Bokeikhan. Almaty: Sanat, 1997. - 126 p.
3. Zimanov, S.Z. Қазақтһың билер соты – дала демократиясының үлгісі [The Court of Kazakhs – an example of Steppe democracy] [text] / S. Z. Zimanov. - Almaty: Kazakh University, 1994 - 64 p.
4. Mazhitova, Zh.S. [Sovet biev i narodnoe sobranie v kazahskom obshchestve XVIII–XIX vekov v ocenkah sovremennikov] [Kazakh Biy court - general cultural value][text] / Zh. S. Mazhitova // Bulletin of the Chelyabinsk State University. 2014.History No. 12 (341). VIP. 60.pp. 14-21
5. Қазақ философиясы тарихы (ezhelgi дәуірден қазиргі заманға дейін) [History of Kazakh philosophy (from ancient times to modern times)] [text] - Almaty: FSDI MES RK, 2014. - 400 p.
6. Ualikhanov, Sh. Сот реформасы зһайында зһазба [Note on Judicial Reform] [text] / Sh.Ualikhanov. - Almaty: Zheti zhargy, 2003. - 116 p.
7. Zimanov, S. Z. Materialy po obychnomu pravu kazahov [Material on the general truth of Kazakhs] [text] / S.Z. Zimanova. - Alma-Ata, 1948 – 220 p.
8. Zimanov, S.Z. Kazahskij sud biev - obshchekul'turologicheskaya cennost' [Kazakh Sud biev-public culturological value] [text] / S.Z. Zimanov. - Almaty: Arys, 2009. - 408 p.
9. Ryskaliev, T.H. Filosofiya tarikh [History of philosophy] [text] / T.H. Ryskaliev. - Almaty: Economics, 2015. - 508 p.

10. Zimanov, S.Z. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына shariattың әсері [The influence of Shariat on Kazakh customary law] [text] / S.Z. Zimanov, N.Userov. - Almaty: Zheti zhargy.1998. - 126 p.

6.12.24 ж. баспаға түсті.

18.12.24 ж. түзетулермен түсті.

24.12.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Спанов, Ж. Қазақ даласындағы билер сотының тарихи және философиялық негіздері [Мәтін] / Ж. Спанов // *Dulaty University Хабаршысы*. – 2024. - №4, Б.74-83
<https://doi.org/10.55956/BSMG4141>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).